

ZEYNAL HƏSƏNALİYEV
Bakı Dövlət Universitetinin
professoru, t.e.n.
E-mail: dean_irl@hsu.az

QƏRBİ AVROPA MÜƏLLİFLƏRİ SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNDƏ MƏDƏNİ HƏYAT VƏ XALQLARIN MƏİŞƏTİ HAQQINDA

Açar sözlər: mənbə, mədəni həyat, xalq, adət-ənənə

Ключевые слова: источник, культурная жизнь, народ, обычай.

Key words: source, cultural life, tradition, people

Qərbi Avropa ölkələri müəlliflərinin, diplomatlarının əsərlərində, xatirə və qeydlərində XVII əsr Səfəvi dövlətinin siyasi və iqtisadi həyatı ilə yanaşı, ölkənin mədəni həyatının ayrı-ayrı sahələri barədə geniş və ətraflı məlumatlara rast gəlinir. Avropa müəlliflərinin Səfəvi dövlətində maarif, elm, incəsənət, dil-ədəbiyyat sahələrindəki vəziyyətə baxışları, müşahidələri fərqli olsa da, müəyyən məsələlərdə onların müşahidələrinin eyniliyi də nəzərə çarpır. Bu eynilik, xüsusilə, ölkədə maarifin, tədris-təlimin dini zəmində olması, Səfəvilər imperiyasında türk dilinin dövlət dili olması, onun hegemon rol oynamasına aid məlumatlarda özünü göstərir. Əhalinin adət-ənənələrindən yazarkən, bu müəlliflər yekdilliklə onların qonaqpərvər olmasını və mərd xüsusiyyətlərini açıqlayırlar.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVII əsrdə də Səfəvilər dövləti Yaxın və Orta Şərqi mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı. Ölkənin sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi olan şəhərlərdə tədris ocaqları fəaliyyət göstərirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, alman səyyahı Adam Oleari Səfəvilər dövlətinin məktəb və maarif sistemi barədə nisbətən ətraflı və dəqiq məlumat verən ilk qərblidir.

O qeyd edir ki, şagirdlər dərəcə Quran oxumaqdan başlayırlar. Onlar əvvəlcə Qurandan bir neçə surə oxuyub öyrənir, sonra isə Şərqi poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən, o cümlədən Şeyx Sədinin «Gülüstan» və «Bustan» əsərlərindən şerhlər əzbərləyirlər. Şagirdlərə Hafiz Şirazinin divanından da dərəcə keçirlər (5, 803-809).

Azərbaycanda bir sıra mədrəsələri müşahidə etmiş Adam Oleari ölkədə astronomiyanın, fəlsəfənin və cəbrin tədrisinin Avropa tədrisinə uyğun gəldiyini qeyd edirdi.

İbtidai məktəblər haqqında məlumat verən Adam Olearidən fərqli olaraq, J.B.Tavernye orta təhsil sistemi barədə geniş söhbət açmış, sanki, Olearinin məktəb və mədrəsə haqqındakı fikirlərini tamamlamışdır.

J.B.Tavernye yazırdı ki, mədrəsələrdə xeyli tələbə vəqf hesabına təhsil almaq imkanına malik idi. Tələbələr, hətta, mədrəsədən kənar da öz üzərində işləyir, həmin mədrəsədə özündən yuxarı sinifdə oxuyan tələbələrdən də öyrənirdilər (4, 500).

J.B.Tavernye yazırdı ki, «onların təhsil sistemi və tədris kitabları barədə lazımi məlumat əldə etmək üçün çox axtarışlar apardım, layiqli və bəsirətli adamlardan çoxlu məlumat əldə etdim» (4, 590).

XVII əsrdə də maarif ruhanilərin əlində idi. Səfəvilər dövlətində uşaqların təhsili, bir qayda olaraq, məscidlərdə keçirilirdi. Şardenin yazdığına görə uşaqlar 10 yaşından dərəcə gedir və bütün yeniyetmə illərini orada keçirirdilər (3, 287).

Səfəvi imperiyasında maarif, əsas etibarilə, şəhər əhalisi içərisində yayılırdı. Geniş kəndli kütlələri əsasən savadsız idi. Adətən, şəhərlərdə hər məhəlləyə bir neçə məktəb xidmət edirdisə, kəndlərdə bir məktəb bir neçə kəndi əhatə edirdi.

XVII əsrdə Səfəvi dövlətində, xüsusilə hakim təbəqə daxilində türk dili geniş yayılmışdı. Qərbi Avropa ölkələrindən olan səyyahlar qeyd edirdilər ki, həmin əsrdə şah sarayında,

eləcə də əyanların evlərində türk dilində danışırđılar. Şarden yazırdı ki, türk dili hakimiyət və saray dilidir (3, 287). Bu dövrdə, ümumiyyətlə, türk dili «saray dili» sayılırdı, bütün əyanlar bu dildə sərbəst danışmalı idilər. Tavernye də qeyd edirdi ki, şaha yalnız türk dilində müraciət edilməli idi (4, 500). Sanson da Səfəvilərin türk dilini öz doğma dilləri hesab etdiklərini təsdiq edirdi.

Bu dövrdə türk dili özünəməxsusluğu, zənginliyi ilə seçilirdi və Azərbaycan ədəbiyyatı bütün xüsusiyyətlərini saxlayaraq, inkişaf etməkdə idi. Müasir İran tarixçiləri də həmin dövrdə türk dilinin Səfəvilərin ana dili olduğunu təsdiq edirlər. Nəsrulla Fəlsəfi yazırdı ki, türk dili Səfəvi sarayının rəsmi dili idi.

Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar Adam Olearinin bir məlumatı xüsusi maraq doğurur. Məsələn, 1637-ci il avqustun 16-da Şah Səfi sarayında xarici qonaqların şərəfinə verilən ziyafətdən sonra «Böyük marşal» (eşikəğası) qonaqlara müraciətlə türk dilində süfrəyə xeyir duası vermişdir: «Süfrə haqqına, Şahın dövlətinə, Qazilərin qüvvətinə Allah deyəlim» (4, 500).

J.B.Tavernye də türk dilinin digər dillərə nisbətən məlahətli dil olduğunu bildirərək yazırdı ki, iranlılar ölkədə rəvac tapan dilləri dörd qrupa bölürlər: fars dili məlahət, türk dili siyasət, ərəb dili fəsaht, avam və kəndlilərin dili isə qəbahət dilidir (4, 500).

Azərbaycanda maarifin maddi əsası dövrün tələbləri səviyyəsində idi. Təqribən bütün məscidlərin və mədrəsələrin kitabxanaları, əlyazmalar məcmuəsi vardı. XVII əsrdə Azərbaycanın ən böyük kitabxanası Şeyx Səfiəddinin Ərdəbil məqbərəsinə məxsus idi və bu kitabxanada ərəb, fars, türk dillərində kitablar, əlyazma nüsxələri toplanmışdı.

1670-1672-ci illərdə Azərbaycanın Dərbənd, Şamaxı və Ərdəbil şəhərlərində yaşamış holland Yan Streys Ərdəbildəki Şah kitabxanasını təsvir edərək yazırdı ki, «bu, bir dənə də sütunu olmayan böyük binadır. Orada kitablar rəflərdə bir-birinin üzərinə qoyulmuşdu, onların bəzilərinin üz qabıqları qızılı və gümüşü parçalarla düzəldilmişdi» (6, 290-291).

XVII əsrdə maarifin inkişafı, mədrəsələr və məktəblər şəbəkəsinin artması, şiəliyin rəsmi dövlət məzhəbi elan edilməsindən sonra şiəliyə dair bir çox əsərlərin yazılması və onların təbliğinə olan tələbat labüd olaraq kitab işinin tərəqqisinə təkan vermişdi. Kitab çapı hələ Şərqdə tətbiq olunmadığından, bu sənət növü ustalardan xeyli zəhmət tələb edirdi. Kitab hazırlayan ustalar, eyni zamanda, xəttat, katib, cildçi, miniatürçü rəssam vəzifələrini yerinə yetirməli olurdular. Kitaba artan tələbatı ödəmək üçün Səfəvi hökmdarları da çarələr axtarırdılar. Məsələn, XVII əsrin II yarısında, II Şah Abbasın dövründə Qərbi Avropadan mətbəə avadanlığı idxal etmək cəhdləri oldu, lakin II Şah Abbasın vəfatı və avadanlıq üçün tələb edilən vəsaitin çatışmaması həmin niyyəti alt-üst etdi.

XVII əsrdə kitaba maraq, onun qiymətləndirilməsi, xüsusilə, Səfəvi şahlarının kitabxanalar yaratması, orada müxtəlif bilik sahələrinə dair əlyazmaların toplanması, onların səliqə ilə saxlanılmasına dair Qərbi Avropa müəlliflərinin əsərlərində xeyli qeydlərə rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycanda başqa elmlərlə bərabər, təbabət elmi də xeyli inkişaf etmişdi. Praktiki fəaliyyətdə və tədrisdə İbn Sinanın təbabətə aid əsərlərindən geniş istifadə edilirdi. Dərmanların çoxu bitkilərdən hazırlanırdı. Bunu J.B.Tavernye də təsdiq edir.

Təbii bitkilərdən müxtəlif dərmanlar hazırlanması və bundan müalicə məqsədilə istifadə olunmasında Azərbaycan çox irəli getmişdi. Şərqin mədəni mərkəzlərindən biri olan Təbriz şəhərində təbabətin inkişaf səviyyəsi barədə Övliya Çələbi ətraflı məlumat verərək yazırdı ki, «çoxlu sayda qan almağı bacaran həkimlər, terapevtlər, cərrahlar, okulistlər vardır. Lakin əhalinin onlara çox da ehtiyacı yoxdur. Onlar əsasən dağlarda bitən otların köməyi ilə müalicə olunurlar» (1, 127).

Alman səyyahı A.Oleari Azərbaycan musiqisi, bu musiqini avropalıların da xoşlaması barədə maraqlı məlumatlar verir. Qolşteynli alim yazırdı ki, «Şamaxıya yaxınlaşarkən bizi bir neçə nəfər musiqiçi tütək, gərrənay və s. musiqi alətləri ilə qarşılıdı. Biz burada yad ölkənin döyüş musiqisini də eşitdik. Bizim qabağımızda at üstündə dörd musiqiçi gedirdi. Onlar növbə ilə, zahiri görünüşcə tütəyə (sümsüyə) bənzəyən, uzunluğu dörd qulaca yaxın, uc tərəfi isə enli mis alətdə çalırđılar. Bu alət qara ney adlanırdı. Onu çalanda ucunu göyə tuturlar. Onların arasında sadə

tütəkçilər, həmçinin bir neçə təbilçi də vardı. Bundan başqa, bir neçə uzun əyri buynuzlara bənzəyən alətləri, qavalları və s. olan musiqiçilər də vardı» (5, 518).

Adam Oleari cəng meydanı və zəfər şənliklərində səslənən Azərbaycan musiqisi barədə də maraqlı məlumat verir.

XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş avropalı səyyahlar Azərbaycan memarlıq sənəti barədə geniş söhbət açırlar. XVII əsrdə də Azərbaycan memarlığı islam Şərqi'nin aparıcı memarlıq mərkəzlərindən olmuşdur. Azərbaycan memarlığı, nəinki, milli tələbatı ödəyirdi, habelə regional (islam Şərqi) tələbatının ödənilməsi vəzifəsini uğurla yerinə yetirirdi.

XVII əsr Qərbi Avropa müəlliflərinin qeydlərində Səfəvi dövlətində təsviri sənətin, xüsusilə, miniatür sənətinin inkişaf etdiyi qeyd olunur. Səyyahların məlumatlarında Azərbaycanda incəsənətin inkişafı barədə geniş söhbətlər açılır. Onlar incəsənət nümayəndələri olan şairlər, rəssamlar, miniatür sənət sahibləri, xəttatlar və Azərbaycanda istehsal olunan kaş barədə məlumat verirlər. Kaşlar mavi, yaşıl, ağ, firuzəyi rənglərlə boyanırdı. Həkk edilmiş yazılar isə Qurandan və klassik poeziyadan əxz edilmiş dini mahiyyətli sözlər idi. R.Əfəndiyev qeyd edir ki, kaşlarda təsadüf olunan şerlərin əksəriyyəti Xaqani Şirvaniyə və Cəlaləddin Rumiyə məxsusdur (2, 24).

Avropa səyyahlarının məlumatlarında Azərbaycanda dekorativ, sujetli parça istehsalı, parçalar üzərində həkk olunmuş naxışlar, Azərbaycanda plastika sənətinin yüksək mərhələyə çatması barədə geniş məlumatlar vardır.

Məlumatlarda Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin aparıcı növü olan xalçaçılıq və onun dünyanın bir çox ölkələrinə ixracı barədə də məlumatlar olduqca çoxdur.

XVII əsrdə Səfəvilər dövlətində olan Qərbi Avropa müəlliflərinin əksəriyyəti siyasət, iqtisadiyyat, dil, təhsil və digər amillərlə yanaşı, bu ölkədə yaşayan xalqların adət-ənənələri, mərasimləri, məişəti haqqında çox qiymətli məlumatlar vermişlər.

XVII əsrin əvvəllərində bu dövlətdə olmuş Kakaş və Tektander, Adam Oleari, Şarden, Tavernye, Streys və digərlərinin əsərlərində xalqımıza məxsus olan dini mərasimlər, toy mərasimləri, Novruz bayramı və onun keçirilməsi barədə, Qurban bayramı, bu bayramın yaranma tarixindən də geniş bəhs olunur.

Ümumiyyətlə, XVII əsr Azərbaycan mədəniyyəti xeyli mənada XVI əsrdə yaradılmış zəngin mədəni zəmin əsasında inkişaf etmişdir. Bu dövr Azərbaycan mədəniyyətinin səciyyəvi cəhəti bütün sahələrdə xalq yaradıcılığının geniş vüsət alması, mədəni inkişafın ictimai əsasının genişliyi idi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Çelebi Ö. Seyahetname. İstanbul, 1314, II c, s. 127.
2. Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. B., s. 24.
3. Şarden J. Səyahətname-ye Şarden. Tehran, 1336, c. II, s. 287.
4. Tavernye J.B. Səfərname-ye Tavernye. İsfahan, 1336 şəmsi, s. 500.
5. Олеарий А. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию в 1633, 1636 и 1639 годах. Москва, 1870, с. 803-809.
6. Стрейс Я.Я. Три путешествия. Москва, 1936, с. 290-291.

ЗЕЙНАЛ ГАСАНАЛИЕВ*Доктор исторических наук,
профессор*

E-mail: dean_irl@hsu.az

ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЕ АВТОРЫ О КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ И О БЫТЕ НАРОДОВ В СЕФЕВИДСКОМ ГОСУДАРСТВЕ

В статье приводятся основные факты трудов Западноевропейских авторов о культурной жизни и о быте народов в Сефевидском государстве. Отмечается, что в трудах Западноевропейских авторов и дипломатов, наряду с политической и экономической жизнью Сефевидского государства XVII века, встречаются и подробные сведения о разных сферах культурной жизни страны.

Автор исходит такому выводу, что, в целом, культура Азербайджана XVII века развивалась на основе богатой культурной почвы, созданной в XVII веке. Специфической стороной Азербайджанской культуры данного периода было масштабность народного творчества во всех сферах, а также обширность социальной основы культурного развития.

ZEYNAL HASANALIEV*Doctor of historical sciences,
Professor*

E-mail: dean_irl@hsu.az

THE WEST EUROPEAN AUTHORS ABOUT A CULTURAL LIFE AND ABOUT A WAY OF LIFE OF THE PEOPLE IN THE SEFEVID'S STATE

In article there are shown main facts of works of the West European authors about a cultural life and about a way of life of the people in the Sefevid's state. It is noticed that, in works of the West European authors and diplomats, along with a political and economic life of the Sefevid's state of XVII century, there are also detailed information about different spheres of a cultural life of the country.

The author proceeds to such conclusion that, as a whole, the culture of Azerbaijan of XVII century developed on the basis of the rich cultural soil, created in XVII century. The specific part of the Azerbaijan culture of the given period was scale of national creativity in all spheres, and also extensiveness of a social basis of cultural development.

Rəyçilər: t.e.d. P. Darabadi, t.e.d. Q.Ə. Əliyev***BDU-nun Beynəlxalq münasibətlər tarixi kafedrasının 15 sentyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol №1)***